

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет психолого-педагогічний
Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Мірошник З. М. Реєстраційний № _____
_____ 2023р. «___» _____ 2023р.

**СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ ТА АГРЕСІЇ В ДИТЯЧИХ
ГРУПАХ В УМОВАХ ВІЙНИ**

Кваліфікаційна робота

студента групи *(ПП-19)*

ступінь вищої освіти бакалавр

спеціальності 053 Психологія

Момата Дмитра Олександровича

Керівник

професор, доктор психологічних наук

Мірошник Зоя Михайлівна

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

Кривий Ріг – 2023

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Момат Дмитро Олександрович**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно і не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Підпис

ЗМІСТ

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ ТА АГРЕСІЇ В ДИТЯЧИХ ГРУПАХ.....	4
1.1 Огляд науково-психологічної літератури з проблеми булінгу та агресії в дитячих групах.....	4
1.2 Причини виникнення булінгу та агресії в дитячих групах.....	15
Висновки до 1 розділу.....	18
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
2.1 Організація дослідження	21
2.2 Аналіз результатів дослідження.....	23
2.3 Стратегії щодо подання булінгу та агресії в дитячих групах.....	28
Висновки до 2 розділу	31
ВИСНОВКИ.....	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	36

ВСТУП

Актуальність проблеми булінгу в дитячих групах на сьогоднішній день стає все більш важливою і має масових характер, тим більше у часи війни. Стратегії подолання булінгу та агресії в дитячих групах у наш час безперечно потребують повноцінного досконалення у галузях психології та педагогіки. Шквал подій, причиною яких стали політична та соціально-економічна нестабільність, повномасштабна війна, інтенсивна інформатизація та деморалізація суспільства, сприяють підвищенню рівня конфліктності та агресивності у соціальних та міжособистісних відносинах людей. Одним із найпоширеніших видів агресивної поведінки в наш час є цькування інших людей, у міжнародній термінології – булінг, інакше кажучи – насильство сильної людини над слабкою. А в умовах діджиталізації булінг стає інформаційною зброєю для тих, чий характер несформований, а життєві цінності не утверджені.

Емоційний, душевний біль, який відчуває дитина при психологічному насиллі, є набагато потужнішим, ніж фізичний. І як результат велика кількість дітей, які нерідко зіштовхуються з випадками булінгу, отримують далеко ненайкращі результати у навчанні, ніж у їх однолітків. Через це у сучасної молоді виникають проблеми під час входження в суспільство, прийняття його цінностей та засвоєння норм. Великою проблемою сучасного українського суспільства є відсутність належної якості комунікації, емоційного включення, емпатійності, співпереживання і розуміння.

Головним завданням стає розуміння самого булінгу, а також створення стратегій подолання булінгу та агресії в дитячих групах в умовах війни.

Над темою подолання булінгу та агресії в дитячих групах працювали такі вчені та науковці: П. Хайнеманн, В.Т. Ортон, Д.А. Лейн, Д.П. Таттум, Е. Мунте, Е. Адамс Л. Кішлі, І. Кон, А. Пікас, Т. Мерцалов, Е. Міллер, Д.Лейнс, Г.Л. Єфремова, Е. Роланд, Л.І. Лушпай А.І. Аверянова, О.М. Вознюк, І.І. Дорожко, В. Іванова, Ф.В. Бассіна, Р. Барон, Д. Річардсон С. Фрейд, А. Басом, Д. Олвеус, А. Дарком та інші.

Мета: розробити стратегії, щодо подання булінгу та агресії в дитячих групах в умовах війни.

Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання:

1. Проаналізувати психологічну літературу з теми булінгу та агресії в цілому та в дитячих групах.

2. Провести емпіричне дослідження, для визначення наявності булінгу та схильність до агресивної поведінки, здійснити кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

3. Розробити психологічні стратегії для запобігання булінгу та агресивної поведінки.

Об'єкт дослідження: булінг та агресія.

Предмет дослідження: булінг та агресія в дитячих групах.

Методи дослідження: У ході дослідження для розв'язання поставлених задач було використано загальнонаукові методи та методи психолого-педагогічного дослідження.

- теоретичні методи: теоретичний аналіз проблеми, порівняння та узагальнення даних з метою визначення розробленості проблеми.

- емпіричні методи: для виявлення булінгу та агресії використали методика для виявлення «Булінг структури» за авторством Є.Г.Норкіної (адаптація К. О. Гордієнко); Тест агресивності (опитувальник Л.М. Почебут), що розроблений на основі опитувальника Басса-Дарки, методика за авторством К. Томаса «визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», адаптований Н. В. Гришиною .

Результати даної роботи можуть використовуватись практичними психологами і педагогами закладів освіти для організації навчально-виховного процесу, а також студентами вищих навчальних закладів при підготовці до занять з психології.

Надійність і вірогідність дослідження забезпечено репрезентативністю вибірки (30 випробовуваних підліткового віку),

поєднання кількісного та якісного аналізу; використання методів комп'ютерної обробки експериментальних результатів.

Структура роботи обумовлена логічністю дослідження, складається з: вступ, два розділи, висновки до розділів, загальний висновок та список використаної літератури(30 найменувань). Основний зміст роботи викладено на - сторінках комп'ютерного набору. Робота містить – 4 діаграми на 23, 24, 26, 27 сторінках. Загальний обсяг роботи – 38 сторінок.

РОЗДІЛІ. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ ТА АГРЕСІЇ В ДИТЯЧИХ ГРУПАХ В УМОВАХ ВІЙНИ.

1.1 Огляд науково-психологічної літератури з проблеми булінгу та агресії.

Для початку необхідно розібратися з визначенням булінгу. Загальноприйняте визначення булінгу говорить, що це усвідомлене, зазвичай жорстоке відношення, як фізичне так і психічне, зі сторони однієї людини або групи людей до інших осіб[5]

Найперші дослідження теми булінгу вважаються роботи скандинавських науковців Е. Роланд, П. Хайнеманн, Д. Олвеус, А. Пікас, і Д. Олвеус. Вони вивчали особливості булінгу та його прояву між учнями у шкільному середовищі. Також великий інтерес до проблеми булінгу проявлявся і проявляється до нині у Великій Британії, через що слід виокремити британських дослідників у числі яких Д.А. Лейн, Д.П. Таттум, В.Т. Ортон, Е. Мунте, Д.А. Лейн. На території Сполучених Штатів Америки особливу увагу булінгу стала приділятися на початку 90 - х рр.. [7].

В 1970-х роках розпочиналися дослідження булінгу в шкільних закладах. Термін «булінг» розроблявся в соціально-психологічних працях і дослідках на територіях Швеції, Фінляндії а також Норвегії. Ці дослідницькі групи в основному фіксували свою увагу на індивідуалізованих рисах особистості агресорів і жертв. Зчасом інтерес до цього явища поширився і почав пригортати увагу, досліди явища булінгу було розпочато на територіях Великої Британії, Сполучених Штатів і Австралії. [27].

У методичному посібнику «Протидії булінгу в закладах освіти» згадується, що у ХХ столітті Ендрю Адамс винайшов поняття «булінг». Такого ж , в деяких країнах, це явища найчастіше називають слово «мобінг», що означає агресію однієї групи проти іншої чи проти однієї особи. Наявність хуліганської та жорстокої поведінки у середовищі неповнолітніх акцентує увагу на масштабності цього проблемного питання. Спеціалісти друге

десятиліття поспіль не замовкають і обговорюють складність подолання цієї проблеми [6].

Психолого-педагогічна література, що присвячена питанням булінгу, має багато визначень цього явища. У науковій праці Галян О. І., Галян І. Л. було представлено погляд Кішлі, яка писала, що «булінг – агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини» [12].

Взагалі в науковій літературі досить довго не було чіткого розуміння цього поняття. Алексеєнко Т. у своїх дослідженнях спиралась на дослідника І.С. Кона, який визначив булінг як залякування, фізичний або психологічний терор. На основі аналізу його думок, булінг може мати на меті підкорення однієї особи іншій особі. [5].

Т. Мерцалова описувала формат взаємодії людей, де окремі люди виступають у ролі кривдників, а інші є жертвами [16].

У роботі Барліт А.Ю., Барліт О.О. згадується, що О. Л. Глазман і Д. Олвеус писали про булінг як стереотип взаємодії у групах людей, і у цих випадках особа на протязі тривалого проміжку часу зіштовхується із невідповідним спричиненням собі кривди, шкоди та дискомфорту з боку іншої людини або певної групи людей, які мають більшу владу через свою кількість[7].

Войцях Т.В. у своїй роботі згадувала, що Е. Міллер і Д.Лейнс писали, що «булінг» являв собою відносно довгий процес усвідомленого жорстокого тілесного та психологічногоставлення, з сторони однієї дитини чи групи до іншої дитини [8].

В цілому булінгу не винайдено однозначного пояснення, універсальних способів подолання та запобігання також, на даний час, не створено. Деякі дослідники аналізують індивідуальні характеристики окремих осіб, які стають жертвами булінгу, тоді як інші фахівці досліджують макро- та мікросоціальні закономірності груп та спільнот, такі як причини, чому деякі школи та колективи більше схильні до булінгу, ніж інші. [10]

Роблячи аналіз вище зазначеного вище, можна визначити булінг як соціальне явище, що створює негативну дію на жертву, в особливості на самооцінку в соціальному середовищі та в цілому, і зачіпає його становище в групі однолітків [19].

У Віснику Чернігівського національного педагогічного університету стверджується, що загальноприйняте визначення булінгу однозначно не встановили. Мають місце різноманітні погляди щодо встановлено цього терміну. Більшість вчених пояснюють, що булінг показує власне значення щодо умисної демонстрації агресивної поведінки, що спрямована на оточуюче соціальне середовище. Цькування має на меті демонструвати себе на заповідянні тілесного насилля чи мати форму психологічно націленого впливу. Г.Л. Єфремова та Л.І. Лушпай прийшли до спільної думки, що булінг являє собою деструктивну поведінку, що відображає заповідяння психологічної чи тілесного шкідливого впливу до слабкої людини, або того, хто не може дати відсіч [16].

Також слід зазначити про думку А.І. Аверянова, О.М. Вознюка, І.І. Дорожко щодо терміну «булінгу». Вони говорили, що сам булінг являється поведінкою, яка шкодить, як психічному здоров'ю людини так і фізичному стану[5].

Дослідник Х. Лейман описував булінг так: «булінг – це взаємодія у соціальному середовищі, через котру людина, а часом і група людей, зазнають нападів з боку іншої людини, а іноді і декількох, майже кожного дня впродовж довгого періоду часу, що викликає у жертви стан безпорадності і виключення з групи» [12].

«Булінг» можна трактувати як жорстокі вчинки нападника щодо потенційної жертви. Ці визначення не завжди точно відображають суть концепції булінгу і часто представляють лише деякі її аспекти. Термін «булінг» можна охарактеризувати кількома основними ознаками: наявнанерівність сил, систематичність та підвищена вразливість жертви. Тому всі відомі європейські

дослідники відзначають, що «класичний хуліган» завжди характеризується слабким самоконтролем за нападами агресії і наростанням агресивності [10].

Беручи до уваги численні дослідження на тему булінгу, можна сказати, що булінг має багато характеристик:

-Булінг завжди навмисний.

-Безперервне цькування жертви протягом тривалого часу.

-Булінг зазвичай тісно пов'язаний з такою поведінкою як девіантна та контрпозитивна.

Залюкування також можна класифікувати за типом симптомів. Булінг може бути явним, прихованими від сторонніх очей і непрямими. Тут ми можемо описати характеристики явища булінгу. Перш за все, слід сказати, що ситуації булінгу є асиметричними, оскільки між кривдником і жертвою завжди є роздільність, а постраждала особа завжди слабша за нападника. Слід також зазначити, що знущання завжди є навмисними і завдають різного роду шкоди та страждань особі, яка зазнає знущань. Ситуації булінгу позбавляють жертв впевненості в собі та підривають людську гідність. Якщо розглядати булінг як процес групового розвитку, можна сказати, що він впливає на всіх членів групи, а не лише на безпосередніх учасників. Факт, що булінг неможливо зупинити без втручання та допомоги, необхідної не лише жертвам, а й усім, хто бере участь у процесі булінгу [8].

Варто зауважити за рахунок чого проявляється психологічний булінг. Сюди відносяться такі дії як нав'язування прізвиськ(обзивання), психологічний натиск, чипляння. Використовується також соціальна ізоляція, небажання спілкуватися, що має зв'язок з негативним ставленням, розповсюдження хибної інформації про жертву цькування, і ця людина може в повній мірі групою ігноруватися, ще його можуть цілеспрямовано підштовхнути до словесних сутичок чи сварок, застосовувати залюкування. Цькування словами та провокації, порівняно з фізичними діями, можуть навіть гірше впливати на постраждалого [17].

Булер застосовує різноманітні засоби з метою досягти власних цілей. І якщо роздивлятися цькування у вигляді системи групових відносин, можна встановити, що цькування поєднується у булінг-систему з певними особливостями. Слід зробити наголос на ролях, що можуть виявлятися в булінг-системі. Головний учасник - агресор, він починає цькування і перший нападає на жертву. Потім до агресора підключаються його соратники, особи, які усіяко підтримують лідера і переймають чергу особи-агресора і булять зацькованого. У цій булінг-структурі важливим є зазначити саму особу-жертву, яка пригнічується і є жертвою в групі.

У середовищі важливих учасників процесу булінгу слід виокремлювати три головні ролі: агресор чи агресори, жертва агресора і ті, хто спостерігають процес булінгу. Як правило, одному або двом нападникам з якихось причин може не сподобатися хтось із однокласників, і вони починають дражнити, обзивати, знущатися, відверто уникати і не давати грати в ігри [6].

Такі ситуації в шкільному середовищі можуть трапитися вже під час перших років навчання в школі. В основному і частіше у молодших класах, саме хлопці стають провокаторами конфлікту, вони глузують над хлопцями, а дівчата над дівчатами. Буллери за рахунок ізгою намагаються самоствердитися, зайняти лідируючі позиції у колективі.

Агресивні діти частіше бувають фізично активними і прагнуть уваги прагнуть уваги і переконані, що вони кращі за своїх жертв. Багато жертв булінгу - це вразливі діти, які не можуть відстояти свою позицію і дати відсіч. Спостерігачами булінгу зазвичай стають кілька людей, решта беруть роль переслідувачів. Вони сміються над жартами і знущань агресорів, підтримують їх, і хочуть самоствердитись та нав'язатись булерам за рахунок того, що булять дітей-жертв. Частіше усього спостерігачі отримують свою роль за принципом «усі пішли і я пішов».

І. Бердишев визначає поняття «булінг» як умисне, тривале насильство, яке не виконує роль носія характеру самозахисту і йде від однієї людини чи

кількох осіб. Він вважав, що «булінг» це те саме поняття, що й «насильство», і наголошував, що правильно вважати "булінг" це не насильство, а ще один із різноманітних видів насильницької поведінки. За визначенням С. Кривцова, "булінг" - це напад однієї дитини на іншу, де існує нерівність сил між агресором і жертвою, напад часто повторюється, а реакція жертви свідчить про те, наскільки вона була ображена інцидентом. [8]. Двоє дослідники виявили і виділили декілька основних ознак шкільного булінгу, а саме:

- негативна поведінка;
- не випадковість;
- постійність;
- відсутність силової рівності;
- висока чутливість ображеної особи;
- дуже гостра реакція особи на насильство, що виражається в емоціях

[6].

Явище булінгу найбільше розповсюджений в старшій школі. Однак слід також пам'ятати, що передумови закладаються в перші роки шкільного життя. У цей період діти покладаються на вчителів та викладачів, і завдання вчителя - допомогти учням розвинути толерантне ставлення до інших, створити злагоду та дружні стосунки в колективі. Тут також необхідна робота з батьками та їхнє залучення, оскільки на поведінку молодших школярів також впливає ставлення їхніх родин до проблеми булінгу. [22]

Велика частина західних науковців погоджуються у визначенні чотирьох основних ознак булінгу:

- - Агресивна та негативна поведінка
- - Повторюється або є регулярною,
- - Існує дисбаланс влади або повноважень між учасниками;
- - Навмисна. [1].

Розрізняють також два види булінгу: прямий булінг та його протележність - непрямий. Прямий булінг включає в себе удари, штовхання, щипання, плювки, укуси, залякування, лайку, жорстокі жарти, переслідування

через становище в суспільстві, релігійні погляди, расову приналежність або сексуальні контакти. [3;4]. Непрямий булінг здебільшого виражається в емоційній та пасивно-агресивній поведінці, такій як ізоляція, виключення, віднесення до категорії нижчих або вищих, ненависні погляди та непристойні жести, графіті, поширення пліток, зловживання стосунками, вимагання грошей чи речей [3;4]. У США є й інші види шкільної поведінки, котрі визнаються різновидами булінгу: сексуальних домагань, виключення за ознакою сексуальної орієнтації та тестування новачків [2].

Для перевірки теоретичних положень про поширення булінгу та моббінгу серед підлітків у загальноосвітніх школах під керівництвом Н.М.Макаренка було проведено емпіричне дослідження з використанням методу анкетування.

Результати дослідження показали, що серед 83,2% опитаних в навчальних закладах моббінг був досить частим явищем (до 3-х разів на тиждень), тоді як 18,7% не стикалися з подібним. Шкільний моббінг зазвичай мав форму психологічного тиску, вербальної агресії, замовчування інформації, приниження та залякування.

Установлено, що 265 людей (61,6% опитаних) віднесли себе до жертв моббінгу, тобто до тих, хто захищався від тиску, а 141 особа (32,7%) - до тих, хто грав роль нападника.

Найбільш поширеним видом моббінгу, за визначенням підлітків, був саме горизонтальний моббінг, тобто «буллінг», у системі взаємин «учень – учень», це відзначили 277 респондентів (64,4 %).

158 респондентів (36,7%) вказали на поширеність вертикального моббінгу («боссингу») в системі «вчитель - учень». Також насторожує той факт, що 88 опитаних підлітків (20,4%) підтвердили наявність вертикального моббінгу в системі «учень - вчитель» в навчальних закладах, що порушує звичну ієрархічність взаємин між суб'єктами навчально-виховного процесу [28].

Говорячи про булінг слід не забути обговорити таке явище як агресія.

У психологічній літературі прийнято розрізняти поняття "агресія"(це дія, поведінка) і "агресивність" (це властивість особистості, яке проявляється як мірило готовності до агресивної поведінки).

В. Іванова вважає, що " агресія - це вроджена властивість усякої живої істоти, здатність бути активною, спрямованою на задоволення своїх потреб. Позитивною стороною агресивності є ініціатива щодо подоланні труднощів, боротьбі за виживання, самовдосконаленні. Агресивність набуває негативного значення, коли людина конфліктує з оточуючими, неадекватно асимілюється і порушує моральні норми на шкоду іншим через недоліки в соціальній адаптації [14].

У віснику «Національної академії України ім. Ярослава Мудрого» писалося про думку Ф.В. Бассіна, а саме про розрізнення між поняттями "агресія" та явище "агресивність" ведуть до дуже серйозних наслідків. По-перше, не всі агресивні дії і поведінку суб'єкта слід розглядати як агресивність особистості, по-друге, людська агресивність не завжди проявляється у явних агресивних діях. З однієї сторони, зв'язок, який існує між агресією та агресивністю, не є однозначним, з іншої - сама агресія не створює із суб'єкта небезпеку для соціуму, оскільки агресія не обов'язково набуває соціально небезпечних та соціально несхвалюваних форм. Агресивність що розуміється як "шкідлива діяльність". Однак саморуйнівна поведінка не є "шкідливою діяльністю", її робить мотив діяльності, тобто ті цінності, заради досягнення і освоєння яких розгортається діяльність. На перший погляд дії на парктиці можуть мати схожість. Проте їх "мотиваційні компоненти прямо протилежні" [9].

Таким чином, агресія - це свідомо або несвідомо деяка тенденція поведінки, що вважається агресивною. Агресія – це такий вид поведінки, який в певній мірі є соціальним навчанням (медіа, однолітки, сім'я) і частково результатом агресивності (властивість особистості) [14].

Р. Барон і Д. Річардсон розглядали агресію як певну модель поведінки людини, а не як прояв емоції, мотив або установку. Оскільки агресія в

суспільстві не виникає без певних мотивів і установок, тому це явище більш складне, ніж агресія тварин, тому її треба визначити як насильство [23].

Григор'єва О. В. у своїй роботі користувалась концепцією німецького психолога Х. Хекгаузена, згідно з якою агресія є специфічно спрямованою поведінкою, що має на меті запобігти або подолати будь-які загрози для фізичної та/або психічної цілісності живого організму. [15].

За визначенням Е. Аронсоном, визначення агресії це «поведінка, спрямована на те, щоб заподіяти шкоди чи болю іншій людині» [25].

В науково-психологічній літературі, можна виділяти чотири значущі концепції:

- Теорії, в яких агресивність трактується як вроджений інстинкт людини (З.Фройд, К. Лоренц та ін.);
- Теорії, що пояснює агресію у вигляді поведінкової реакції на фрустрацію (Д.Доллард, Н.Міллер Л.Берковіц);
- Теорія соціального навчання (А.Басс, Мак Доугел, А.Бандура та ін.);
- Теорія, в якій агресія – результат впливу біохімічних факторів (Г.Айзенк, Д.Зільман).

У своїй роботі Зубань Г.О. прийняв позицію С. Фрейда, згідно з якою агресія є поєднанням Ероса (лібідо) та Танатоса (мортідо), причому останній має пріоритет. Танатос, який є біологічним інстинктом смерті, протистоїть Еросу, а його головна мета - повернутися до стану неорганічності. При цьому виникає парадокс: як людина може жити, маючи запрограмований інстинкт смерті? За словами Фрейда, існує механізм нейтралізації внутрішньої агресії, який здійснює функцію Его. Проте Его не формується одночасно з народженням дитини, а розвивається в процесі її зростання, разом з механізмом нейтралізації агресії. [21].

Фрейду близька до теорія агресії К. Лоренца, згідно з якою агресію можна пояснити вродженістю інстинкту самозбереження, боротьбою за виживання виду. Він вважав, що в живому організмі будь-якої істоти постійно

накопичується агресивна енергія, яка потім запускається певними зовнішніми подразниками [26].

На думку Дж. Долларда, одного з автора теорії «фрустрації-агресії»,: "агресія-це захоплення, яке автоматично виникає в людському організмі, а реакція на фрустрацію - це спроба подолати перешкоди на шляху до задоволення особистих потреб, досягнення емоційної рівноваги" [14].

Д. Доллард розглянув агресивну поведінку як ситуаційний, а не еволюційний процес, і в основі його схеми "агресія-фрустрація" лежать чотири ключові поняття: агресія, фрустрація, гальмування та заміщення. Вчений вважає, що агресія - це бажання контролювати іншу людину за допомогою своїх дій, яке проявляється через цілеспрямовану реакцію, що може завдати шкоди організму. Гальмування - це обмеження дій або їх припинення, яке виникає через очікування негативних наслідків, та зменшує силу атаки. Заміщення - це коли людина спрямовує свою власну агресію на когось іншого, а не на справжнє джерело фрустрації[13].

Н. Міллер, який також прихильник цієї теорії, вважав, що фрустрація може призвести до різноманітних моделей поведінки, включаючи агресію як одну з них[26].

Л. Берковіц вніс суттєві та радикальні зміни в теорію "фрустрації агресії". Спочатку він припускав, що фрустрація підготовлює ґрунт для агресивних дій, а сама агресія виникає лише тоді, коли її спричиняють зовнішні подразники. Таким чином, Берковіц намагався поєднати теорію фрустрації з механізмом запуску стимулу, який був розвинутий у теорії Лоренца. Пізніше Берковіц акцентував увагу на емоційних та когнітивних процесах. Відповідно до цієї моделі, фрустрація спричинює агресію тільки в тому випадку, якщо її сприймається та розуміється як негативний вплив на людину[26].

Дослідник А.Басс та Мак Доугел, вважають, що агресія це навчання поведінці шляхом спостереження за відповідними поведінковими моделями в

процесі соціалізації. Сьогодні ця теорія є одним з найефективніших предикторів агресивної поведінки [14].

У своїй статті про аналіз агресії, Вус Д.С. згадував про А. Басса, який визначав будь-яку поведінку, що містить загрозу або завдає шкоди іншим, як агресивну. У своєму дослідженні, Вус Д.С. виділив декілька факторів, які впливають на силу агресивних звичок, такі як: частота та інтенсивність подій, коли людина відчувала напад, засмучувалась або роздратовувалась; кількість негативних стимулів, які індивід отримує, що може визначати, наскільки ймовірною є реакція на агресію; часті успіхи, які досягаються за допомогою агресії, що веде до формування домінуючих "атакуючих" звичок; успішний результат може мати як внутрішній (відчуття полегшення гніву), так і зовнішній (ліквідація перешкод або досягнення бажаного) характер [11].

Деякі дослідники пов'язують агресивність з особливостями центральної нервової системи людини і, зокрема, з певними ділянками мозку. Так, Д. Зільман створив теорію, згідно з якою основним фактором агресії є стан збудження, яке призводить до дезінтеграції когнітивних процесів і втрати самоконтролю. До цієї групи теорій відносяться і деякі медико-психіатричні положення, згідно з якими агресивність викликається певними нервово-психічними розладами і дефектами [26].

У літературі представлено досить велику кількість типів класифікації агресії.

Качанова Ю. В. аналізуючи цю тему спиралась на роботу психолога Є. Фромма, який у своїй книзі "Анатомія людської деструктивності" розрізняє два типи агресії: доброякісну і злоякісну. Доброякісна (біологічно пристосувальна) агресія-це реакція на загрозу життєво важливим інтересам індивіда; вона вибухонебезпечна і зникає, як тільки небезпека зникає. Злоякісна агресія (біологічно непристосувальна), що притаманна лише людині жага якої абсолютно панувати над іншими організмами і бажання їх знищити. [23].

А. Бас і А. Дарк запропонували найбільш визнану схему, яка включає такі форми агресії, як фізична (напад), непряма (злісні плітки, жарти, спалахи люті, що проявляються в криках, топання ногами і т. д.), схильність до роздратування (готовність до появи агресивних почуттів при найменшому хвилюванні), негативізм (опозиційна манера поведінки, яка перетворюється з пасивного чинення опору до активної боротьби), образи (зздрістна поведінка і ненависть до тих, хто навколо за реальну або уявну інформацію), підозрілість (від недовіри і обережності до переконання, що всі навколишні люди заподіють шкоду або планують це) і вербальна (бійка, крик, вереск, загрози, прокляття, лайка) форми агресії [14].

Фешбах відзначив ряд важливих відмінностей у розумінні агресії. Він розрізняв експресивну, ворожу та інструментальну агресію (ненавмисна агресія спочатку виключається з розгляду). Експресивна агресія-це мимовільна спалах гніву і люті, не спрямована, яка швидко припиняється, причому джерело порушення спокою не обов'язково піддається нападу. Фешбах ділить інструментальну агресію на особисті та соціальні мотивації (ми також можемо говорити про егоїстичну та марну, антисоціальну та просоціальну агресію) [23].

1.2 Причини булінгу та агресії в дитячих групах.

Причин булінгунасправді існує багато, але їх можна умовно ділити на такі головні групи.

1. Освітні або педагогічні:

- Мікроклімат у середовищі класу чи школи;
- Позиція педагогів, які ігнорують цькування, допускають агресивну поведінку;

2. Психологічні:

- Особистість агресора (виражається в наявності або відсутності психічних захворювань, поведінкових розладів, синдромів

гіперактивності, драгівливості та схильності знаходити ворожість у поведінці інших);

- Особистість жертви (фізичні недоліки чи вади, особливості зовнішності, слабкі соціальні навички пристосування).

3. Сімейні та соціальні причини:

- Заохочення агресивної поведінки в суспільстві, відсутність толерантності та терпимості, викривлені культурні норми, соціальні стереотипи, неконтрольований інформаційний простір;
- Відсутність або нестача батьківської любові та уваги, знижена комунікація між батьками та дитиною, фізична та вербальна агресія з боку бітків, наявність жорсткого та надмірного контролю.

Крім вище перерахованого у булінгу можуть бути і такі мотиви:

- Наявність заздрості (у агресора виражена незадоволеність своїм статусом у колективі класу і середвикладачів) ;
- Бажання помститись, у вигляді процесу становлення жертви, яку цькували, булером, прагнучи покарати кривдників за заподіяну шкоду та страждання;
- Мета самоствердження і підняття самооцінки у групі;
- Бажання привернути до себе увагу і бути поміченим, виглядати «дуже критим, сильно та брутально серед друзів»;
- Бажання нейтралізувати опонентів під впливом приниження.

Важливими причинами булінгу, які також слід зазначити, можуть ставати такі явища:

1. Соціокультурні фактори можуть призвести до послаблення або суперечливості культурних цінностей, знищення традиційних ідеалів та духовних орієнтирів, а також до передачі успадкованих та традиційних зразків поведінки в різних національних, регіональних та етнічних культурах.

2. Медико-біологічні фактори можуть включати гормональні порушення, девіантну поведінку, характер, темперамент та силу нервової системи.
3. Недостатня поведінкова зрілість може виявлятися відсутністю самостійного мислення, надмірною нав'язливістю, незрілістю засобів психологічного захисту та нездатністю особистості до продуктивного вирішення проблемних ситуацій. Також можуть виникати соціальні розлади, які є наслідком невідповідності природних здібностей та об'єктивних властивостей індивіда вимогам суспільства. [18, 20, 24]

О. М. Цільмак у своїй статті «Психологічні детермінанти прояву агресії» вважає, що на виникнення агресії впливає ряд певних провокуючих об'єктивних і суб'єктивних чинників:

- Особистісно-психологічні: вроджені риси особистості; деструкція рис характеру; особисті негативні установки; негативні установки, викликані невдячами та негативними емоціями (гнів, лють, обурення, тощо).
- Психофізіологічні: переважання моторно-рухових компонентів перед розумовими і сенсорним компонентами; невротичні реакції; переважання процесів збудження над гальмівними процесами; нездатність переносити тривале емоційне напруження; нездатність використовувати сенсорні системи в умовах монотонності протягом тривалих періодів часу.
- Психофізичні: важкі хронічні та фізичні захворювання; розумова і фізична перевтома; черепно-мозкові травми.
- Психолого-педагогічні: психологічна некомпетентність людини; відсутність індивідуального підходу до особистості; неадекватні заходи освіти та виховання; недооцінка своєї активності і встановлення блоків щодо особистісного зростання; відмовлення у своєчасній допомозі

людині та нерозуміння його стану; зловживання покараннями та вимогами з боку батьків, їх образливе ставлення тощо.

- Соціально-психологічні: несприятливі умови взаємодії людини зі своїм найближчим оточенням, з сім'єю і професійною діяльністю; прагнення уникнути тиску зобов'язань і вимог; образа на долю та певних людей; складна емоційна атмосфера та клімат в межах родини [29].

Висновки до 1 розділу

В ході аналізу науково-психологічної літератури ми узагальнили поняття булінгу та агресії, і встановили причини їх виникнення в дитячих групах.

Проблему булінгу та агресії розглядали у працях вітчизняних та зарубіжних представників різних наукових галузей: Д. Олвеус, П. Хайнеманн, А. Пікас, Е. Роланд, В.Т. Ортон, Д.А. Лейн, Д.П. Таттум, Е. Мунте, Е. Адамс Л. Кішлі, І. Кон, Т. Мерцалов, Е. Міллер, Д.Лейнс, Г.Л. Єфремова, Л.І. Лушпай А.І. Аверянова, О.М. Вознюк, І.І. Дорожко, В. Іванова, Ф.В. Бассіна, Р. Барон, Д. Річардсон С. Фрейд, А. Басом, А. Дарком та ін.

Перші дослідження булінгу були проведені скандинавськими вченими. Серед яких А. Пікас, Д. Олвеус, П. Хайнеманн, Е. Роланд та Д. Ольвеус.. Вони вивчали особливості булінгу та його прояву між учнями у шкільному середовищі. Також слід гадати про британських Д.А. Лейна, В.Т. Ортона, Е. Мунте та Д.П. Таттума,. В 1970-х роках розпочиналися дослідження булінгу в шкільних закладах. Концепція булінгу ґрунтується на соціально-психологічних дослідженнях, проведених у Швеції, Норвегії та Фінляндії.

У ХХ столітті Ендрю Адамс винайшов поняття «булінг». Такого ж , в деяких країнах, це явища найчастіше називають слово «мобінг», що означає агресію однієї групи проти іншої чи проти однієї особи.

З ціллю перевірки теоретичних положень, щодо поширеності булінгу та моббінгу у середовищі підлітків загальноосвітніх шкіл взяли результати

емпіричного дослідження Н.М.Макаренко із використанням методу анкетування.

Беручи до уваги велику кількість досліджень стосовно питання булінгу, можна сказати, що булінг має ряд відмінних рис:

- що цькування завжди відбувається спеціально.
- травлять жертву постійно, протягом великої кількості часу.
- булінг завжди асоціюється з девіантною та антипозитивною поведінкою поведінкою.

Булери використовують різноманітні засоби для досягнення своїх цілей. Розглядаючи булінг як систему взаємовідносин у групі, можна визначити, що булерів можна об'єднати в певні системи булінгу, кожна з яких має свої особливості. Слід зробити акцент на ролях, що можуть виявлятися в булінг-системі. Основними учасниками є кривдники, які ініціюють булінг і першими нападають на жертву. Потім до них приєднуються діти, які підтримують однолітків кривдника - лідерів - і переймають естафету дітей кривдника у цькуванні пригноблених. До структури булінгу також мають бути залучені діти жертв, яких пригнічують у групі.

У психологічній літературі прийнято розрізняти поняття "агресія"(це дія) і "агресивність" (це властивість особистості, яке проявляється як мірило готовності до агресивної поведінки).

В. Іванова стверджує, що "агресія" є вродженою рисою у всіх живих істот, яка виявляється через активність для задоволення власних потреб.

У свою чергу, Ф.В. Бассін вбачає відмінність між термінами "агресія" та "агресивність", що може призвести до важливих наслідків: по-перше, не всі агресивні дії суб'єкта можна розглядати як прояв агресивності особистості, а по-друге, людська агресивність не завжди проявляється в явних агресивних діях. Причин агресії насправді багато. Здебільшого причини поділяють на три основні групи.

1. Педагогічні (мікроклімат класу, становлення педагога).
2. Психологічні (особистість агресора, особистість жертви).

3. Соціальні причини та сімейні (заохочення агресивної поведінки, недолік батьківської уваги).

Серед психологічних детермінант виникнення агресії є вплив відповідних провокаційних об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких необхідно виділити: індивідуально-психологічні, психофізіологічні, психофізичні, психолого педагогічні та соціально-психологічні.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЯВНОСТІ БУЛІНГУ ТА АГРЕСІЇ В ДИТЯЧИХ ГРУПАХ В ПЕРІОД ВІЙНИ.

2.1 Організація дослідження наявності булінгу та агресії в дитячих групах.

Ми проводили дослідження серед осіб, які є підлітками у лютому 2023 року, на базі шкільного навчального закладу в анонімному форматі. Загальна вибірка – **30** випробуваних підліткового віку.

Ми провели наше дослідження у трьох етапах:

- на першому етапі ми проаналізували наукову-психологічну літературу для визначення основних понять дослідження та ступеню розробленості теми;
- на другому етапі ми здійснили діагностику наявності булінгу та агресивної поведінки серед випробуваних;
- на третьому етапі було розроблено психолого-педагогічні стратегії щодо подолання булінгу та агресивної поведінки.

Для дослідження наявності булінгу та агресії серед підлітків було використано три методики. Розпочали дослідження з виявлення булінг структури у групі підлітків. Для цього було використано методику для виявлення «Булінг структури» за авторством Є.Г.Норкіної (адаптація К. О. Гордієнко). Методика включає в себе 25 запитань та 5 шкал:

1. Ініціатор
2. Помічник ініціатора
3. Захисник
4. Жертва
5. Спостерігач

У результаті підрахування отриманих балів буде встановлено, скільки з випробуваних є булерами, скільки є помічників, скільки дітей є жертвами, скільки у середовищі групи є захистників та спостерігачів.

Також для виявлення схильності до проявів агресивної поведінки використовували Тест агресивності (опитувальник Л.М. Почебут), що

розроблений на основі опитувальника Басса-Дарки, він дозволяє диференціювати види агресивної поведінки за 5 шкалами: вербальна, фізична, предметна, емоційна агресія, а також самоагресія. Передбачуваний опитувальник виявляє звичайний стиль поведінки в стресових ситуаціях рівень агресії і особливості пристосування в соціальному середовищі. Тест складається з 40 тверджень, на які необхідно однозначно оцінити («так» або «ні»). Обробка даних включає в себе підрахунок суми балів для кожної шкали (5 шкал, кожна містить 8 тверджень). Оцінки за кожною окремою шкалою показують рівень прояву того чи іншого виду агресії. Також, підраховується сума балів за всіма шкалами. За результатами визначається високий рівень агресивності та низький рівень адаптовності, середній рівень агресивності та адаптовності, низький рівень агресивності та високий рівень адаптовності. Цей тест дасть змогу побачити від якого виду агресії страждають булери та їх жертви.

Додатково було обрано методику за авторством К. Томаса під назвою «визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», адаптований Н. В. Гришиною. Він призначений для вивчення схильності до конфліктної поведінки, вияву певних стилів вирішування конфліктних ситуацій. Тест складається з 30 запитань та 5 шкал:

1. Суперництво
2. Співпраця
3. Компроміс
4. Уникнення
5. Пристосування

З допомоги цієї методики ми побачимо, як саме підлітки реагують та вирішують ситуації пов'язані з булінгом та агресією.

За отриманими результатами ми побачимо чітку булінг-структуру у середовищі підлітків; прояви агресії та види від яких страждають як булери так і їх жертви; побачимо відсоток підлітків які розподіляються та обирають певну модель поведінки у конфліктних ситуаціях задля вирішення та

уникнення ситуацій булінгу. Це дасть змогу краще врахувати та систематизувати результати дослідження та краще зрозуміти підхід до створення рекомендацій для подолання булінгу та агресії.

2.2 Аналіз результатів дослідження

На початку дослідження ми визначили булінг структуру у групі підлітків. Для цього було використано методику для виявлення «Булінг структури» за авторством Є.Г.Норкіної (адаптація К. О. Гордієнко). Методика включає в себе 25 запитань та 5 шкал:

1. Ініціатор
2. Помічник ініціатора
3. Захисник
4. Жертва
5. Спостерігач

Ця методика показала наступні результати:

Діаграма 2.1

Розподіл шкал булінг структури.

За результатами методики можна зробити такі висновки:

1. Ініціаторів (індивіди, які володіють високим потенціалом загальної агресивності, нападають не тільки на однолітків, а і на педагогів та рідних) у групі – 3; у відсотковому значенні – 10%.

2. Помічників ініціатора (ті, хто характеризується прагненням допомогати ініціатору, використовують прямий булінг, саме вони ображають словами та б'ють) – 5; у відсотковому значенні – 17%.

3. Захисників «жертв» (мають найбільший авторитет серед однокласників, рідше за всіх булять і ріже піддаються булінгу 5; у відсотковому значенні – 17%.

4. Жертв (це ті діти, що відчують психологічне насилля, ізолюваність та самотність, відчуття небезпески та тривоги, їм також притаманні симптоми депресії, високий рівень тривожності та інші негативні емоційні прояви) – 4; у відсотковому значенні у просторі класу – 13%.

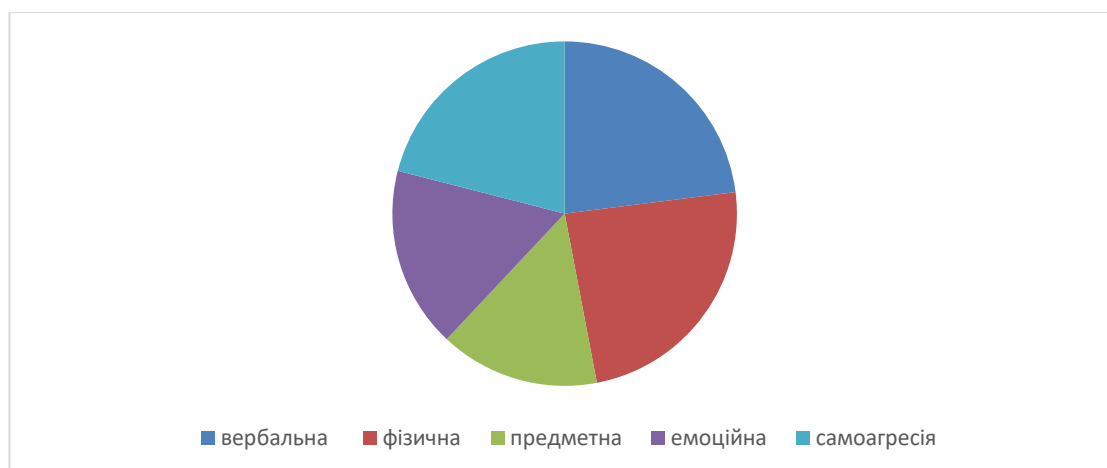
5. Спостерігачів (або свідки, в ситуаціях булінгу це переважна більшість дітей, що спостерігає) – 13; у відсотковому значенні – 43%.

На наступному етапі дослідження випробуванням було запропоновано пройти Тест агресивності (опитувальник Л.М. Почебут), що розроблений на основі опитувальника Басса-Дарки, він дозволяє диференціювати види агресивної поведінки за 5 шкалами: вербальна, фізична, предметна, емоційна агресія, а також самоагресія. Передбачуваний опитувальник виявляє звичайний стиль поведінки в стресових ситуаціях рівень агресії і особливості пристосування в соціальному середовищі. Тест складається з 40 тверджень, на які необхідно однозначно оцінити («так» або «ні»). Обробка даних включає в себе підрахунок суми балів для кожної шкали (5 шкал, кожна містить 8 тверджень).

Шкали продемонстрували наступні данні:

Діаграма 2.2

Розподіл видів агресивної поведінки.

Отже, за результатами другої методики можна сказати, що:

1. Шкала вербальної агресії (виражається в словесній формі) має результат – 21%.
2. Шкала фізична агресії (застосування фізичної сили проти індивіда) має результат – 24%.
3. Шкала предметна агресії (вивільнення внутрішнього напруження шляхом використання насильства проти оточуючих предметів) має результат – 15%.
4. Шкала емоційна агресії (емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, яке проявляється в підозрілості, ворожості та недоброзичливому відношенню до людини) має результат – 17%.
5. Шкала самоагресія (проявляється в відсутності або ослабленні механізмів психологічного захисту) має результат – 21%.

Далі випробуванним було запропонували пройти методику за авторством К. Томаса під назвою «визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», адаптований Н. В. Гришиною. Він призначений для вивчення схильності до конфліктної поведінки, вияву певних стилів вирішування конфліктних ситуацій. Тест складається з 30 запитань та 5 шкал:

1. Суперництво
2. Співпраця
3. Компроміс
4. Уникнення

5. Пристосування

Шкали продемонстрували наступні результати:

Діаграма 2.3

Розподіл стилів поведінки в конфліктній ситуації.

За результатами методики ми бачимо, що:

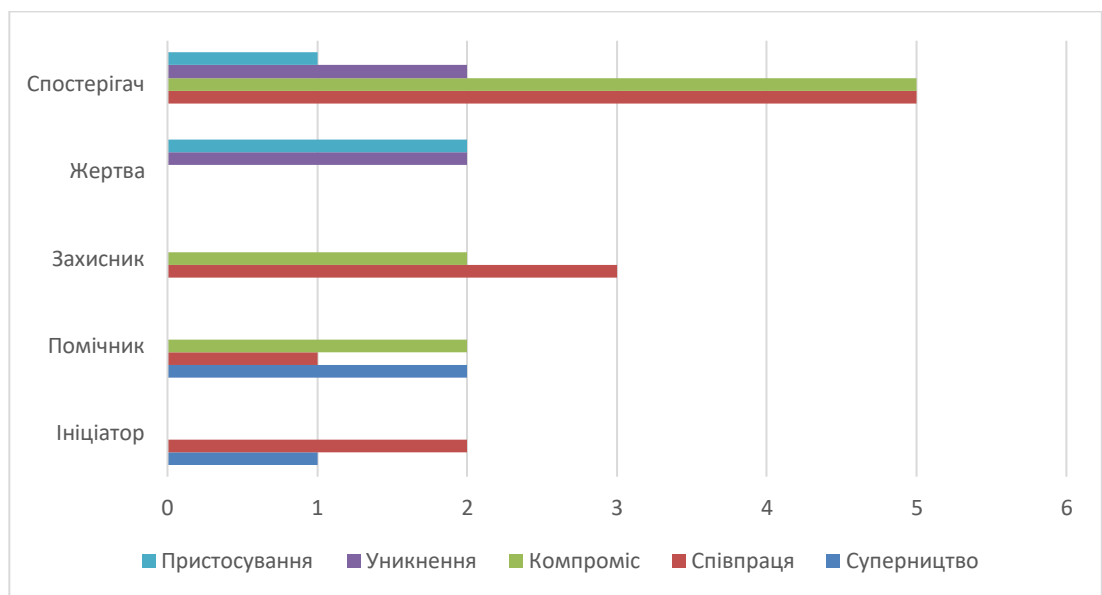
1. Суперництво серед дітей складає - 23% (7 учнів), це проявляється в готовності домагатися задоволення особистих інтересів, незважаючи на інтереси інших, активності особистої дії і волі, увазі до власних важливих ідеалів і особистих здібностей.
2. Співпраця серед дітей складає – 27% (8 учнів), є активними учасниками вирішення конфлікту, виступаючи на захисті власних інтересів та інтересів своїх товаришів, причому асоціація вступає в дію в ситуаціях, коли вирішення конфлікту є важливим і для іншої сторони.
3. Компроміс серед дітей складає – 13% (4 учні), виражається у здатності всіх сторін, що беруть участь у конфлікті, йти на компроміс зі своїми інтересами, прагненні приймати рішення, які задовольняють обидві сторони, і починає функціонувати, коли сторони мають рівну владу, але дуже різні інтереси.
4. Уникнення серед дітей складає – 20% (6 учнів), вони ефективні тоді, коли атмосфера конфлікту досить висока, і її потрібно знизити, що проявляється в небажанні об'єднуватися, небажанні відстоювати власні права шляхом неповаги до іншої сторони, вирішенні питань у патових ситуаціях, перекладанні відповідальності за вирішення проблем на інших тощо.

5. Пристосування серед дітей складає – 17% (5 учнів), проявляється в умінні працювати з партнерами на їхню користь, акценті на гармонії у відносинах і комфорті всіх сторін для початку роботи, коли є потреба захистити мирні стосунки з партнерами.

Додатково було створено діаграму, за якою видно, яку поведінку обирають певні діти в конфліктній ситуації:

Діаграма 2.4

Стили поведінки дітей в конфліктних ситуаціях.

Отже, за результатами методик ми маємо можливість побачити, що:

1. Серед спостерігачів 1 дитина обирає поведінку пристосування, 2 уникнення, 5 компроміс, 5 співпрацю;
2. Серед жертв 2 дитини обирає тактику уникнення, 2 тактику пристосування;
3. Серед захисників 2 обирає компроміс, 3 співпрацю;
4. Серед помічників 2 обирає компроміс, 1 співпрацю, 2 суперництво;
5. Серед ініціаторів 1 обирає співпрацю, 2 суперництво.

За отриманими результатами ми маємо змогу побачити чітку булінг-структуру у середовищі підлітків; прояви агресії та види від яких страждають як булери так і їх жертви; також побачили відсоток підлітків які

розподіляються та обирають певну модель поведінки у конфліктних ситуаціях задля вирішення та уникнення ситуацій булінгу. Це дає змогу краще зрозуміти підхід до створення рекомендацій щодо подолання булінгу та агресії.

2.3 Стратегії щодо подолання булінгу та агресії в дитячих групах

Враховуючи результати дослідження є актуальним розробити психологічні стратегії щодо подолання та попередження булінгу та проявів агресії. В більшості своїй стратегії в умовах війни будуть мати вигляд дистанційних та позанавчальних заходів.

Загальні стратегії, щодо подолання булінгу в умовах війни включають:

1. Дистанційне інформування учнів про проблему булінгу як прояву жорстокості в учнівському середовищі, як прояву жорстокостокої поведінки в шкільному середовищі, повноцінне ознайомлення з явищем булінгу та його наслідками;
2. Повне інформування щодо можливих і доступних шляхів протидії булінгу в навчальному середовищі у дистанційному форматі у вигляді презентацій та позанавчальних заходів;
3. Розвивання навичок для подолання конфліктних ситуацій у ході дистанційного заходу;
4. Формування вмінь надавати допомогу;
5. Навчання навичкам відповідальної та безпечної поведінки учнів в Інтернеті;
6. Навчання навичкам захисту та правильної реакції на негативні емоції (агресія, гнів тощо);
7. Навчання толерантного ставлення до оточуючих в умовах війни та під час дистанційного навчання (бути ввічливим, виражати повагу, не перебивати тощо).

У середовищі класу необхідно:

- Створити умови для пізнання один одного, щоб у ході дистанційного навчання під час війни кожен член колективу міг змогу виражати свою думку;
- Вчити швидко приймати правильні рішення у конфліктних ситуаціях;
- Розкривати приховані якості учасників, потенційних лідерів, інтелектуалів та логістів, які вміють рахувати наперед у ході позанавчальних заходів в дистанційному форматі в умовах війни;
- Також педагоги повинні висловити запит щодо спільного проведення часу: поїздки, екскурсії. За умов дистанційного навчання в умовах війни – перегляд фільмів, інтерактивні ігри, вікторини та позанавчальні заходи з відповідної тематики.

Можна додати такі рекомендації дітям, якщо вони зустрілися з булінгом в умовах війни, також слід зазначити, що подані рекомендації будуть корисні при зіткненні із кібербулінгом у мережі:

1. Не слід поспішати з відповіддю на образи та провокації, адже вони розраховані на негайну емоційну відповідь. Перед тим як реагувати потрібно заспокоїтись, притишити роздратування, злість, образу та гнів.
2. Ігнорувати необхідно з розумом. Ігнор – доречна позиція, проте її неможна переоцінювати. Необхідно розуміти діапазон того що слід ігнорувати (наприклад: поодинокі образливі фрази), а що не слід (наприклад: загроза життю, фізичні ушкодження, постійні словесні загрози).
3. Навчитись переводити на жарг. Досить часто жарти, самоіронія та відчуття гумору пом'якшують ситуацію. Головне не принижувати власну гідність та не переходити на особистість того, хто ображає.
4. Якщо булінг трапився в соціальній мережі слід дотримуватися і цих рекомендацій:
 - Закрити свою сторінку;
 - Заблокувати контакт булера;

- Закрити доступ до особистих даних;
- Ігнорувати будь які види агресії, провокації та образливі дії;
- Не виражати і не висказувати негатив.

Слід зазначити, що булінг в умовах війни носитиме дистанційний характер і буде мати вигляд кібербулінгу. Про це слід інформувати учнів і попереджати їх, що вони мають повне право ігнорувати та блокувати будьякі агресивні повідомлення. А якщо повідомлення носять погрожуючий для життя характер – слід рекомендувати повідомити про це батьків, вчительський склад, в інших випадках звертатися в поліцію.

До стратегій для зниження рівня агресії можна порадити:

1. Бути фізично активним, адже активність допомагає зняти стрес та напруження, в умовах війни знайти собі активне хобі в домашніх умовах;
2. Навчитися розслаблятися та відволікатися від стресу воєнного часу;
3. Навчатися відстоювати власні межі, самостійно вирішувати куди витратити власні ресурси;
4. Навчитися саморегулюванню: переключатися з бентежного на розслаблююче, знизити значення того, що бентежить, придумувати план «Б» на різні випадки, в умовах війни цю якість треба розвивати кожному і чи малу роль у цьому мають брати вчителі і батьки, демонструючи власний приклад;
5. Намагатися преділяти увагу не лише навчанню, а і власним хобі, які приносять задоволення та розслаблення (читання, спорт, творчість настільні ігри і все, що в умовах війни доступне та безпечне).

Класний керівник має такі завдання у припиненні спроб знуцання одних підлітків над іншими:

1. Досліджувати індивідуальні особливості учнів-підлітків, враховувати всіх учнів і за необхідності повідомляти батькам про проблемну поведінку;
2. Встановлювати для всіх учнів однакові правила поведінки та контролювати їх виконання (в умовах дистанційного навчання під час війни);
3. Контролювати фактори, які сприяють моббінгу в шкільному середовищі, такі як влада над жертвою, належність до групи та нерівність у стосунках;
4. Публічно, у форматі дистанційного навчання під час війни, розглядати конфліктні ситуації з осудженням агресора та байдужих однолітків, які бездіяльно спостерігали за проявами булінгу. При необхідності, повідомляти батьків для проведення виховних бесід. Завданням класного керівника у припиненні спроб знущання одних підлітків над іншими полягає у:
5. Давати неповнолітнім інформацію про їх юридичні права;
6. Вчити підлітків шукати конструктивні рішення під час конфліктних ситуацій у дистанційному форматі;
7. Підтримувати створення чесних та відкритих відносин між особами, які взаємодіють у соціальних групах та в соціальних мережах [28].

Висновки до 2 розділу

Дослідження наявності булінгу та агресії проводилось в шкільному навчальному закладі в анонімному форматі з допомогою таких методик:

1. Методика для виявлення «Булінг структури» за авторством Є.Г.Норкіної (адаптація К. О. Гордієнко).
2. Тест агресивності (опитувальник Л.М. Почебут), що розроблений на основі опитувальника Басса-Дарки.
3. Методика «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» К. Томаса, адаптована Н. В. Гришиною.

Перше дослідження показало такі результати:

1. Ініціаторів – 3; у відсотковому значенні – 10%.
2. Помічників ініціатора – 5; у відсотковому значенні – 17%.
3. Захисників «жертв» - 5; у відсотковому значенні – 17%.
4. Жертв – 4; у відсотковому значенні у просторі класу – 13%.
5. Спостерігачів– 13; у відсотковому значенні – 43%.

Друге дослідження показало такі результати:

- Шкала вербальної агресії має результат – 21%.
- Шкала фізична агресії має результат – 24%.
- Шкала предметна агресії має результат – 15%.
- Шкала емоційна агресії має результат – 17%.
- Шкала самоагресія має результат – 21%.

Третє дослідження показало такі результати:

1. Суперництво серед дітей складає - 23% (7 учнів).
2. Співпраця серед дітей складає – 27% (8 учнів).
3. Компроміс серед дітей складає – 13% (4 учні).
4. Уникнення серед дітей складає – 20% (6 учнів).
5. Пристосування серед дітей складає – 17% (5 учнів).

Додатково було створено діаграму, за якою видно, яку поведінку обирають певні діти в конфліктній ситуації:

- Серед спостерігачів 1 дитина обирає поведінку пристосування, 2 уникнення, 5 компроміс, 5 співпрацю;
- Серед жертв 2 дитини обирає тактику уникнення, 2 тактику пристосування;
- Серед захисників 2 обирає компроміс, 3 співпрацю;
- Серед помічників 2 обирає компроміс, 1 співпрацю, 2 суперництво;
- Серед ініціаторів 1 обирає співпрацю, 2 суперництво.

За результатами дослідження ми бачимо що у середовищі класу наявний булінг та агресивна поведінка серед дітей. Також було встановлено,

що діти намагаються обирати певні моделі поведінки з ціллю уникнути впливу булінгу та агресії.

Враховуючи результати дослідження було розроблено психологічні стратегії щодо подолання та попередження булінгу та проявів агресії у дитячому середовищі.

ВИСНОВКИ

В ході аналізу науково-психологічної літератури з проблеми булінгу та агресії ми проаналізували та узагальнили поняття булінгу та агресії у працях вітчизняних та зарубіжних представників різних наукових галузей, а саме: П. Хайнеманн, В.Т. Ортон, Д.А. Лейн, Д.П. Таттум, Е. Мунте, Е. Роланд, Е. Адамс Л. Кішлі, І. Кон, Т. Мерцалов, Е. Міллер, Д.Лейнс, Г.Л. Єфремова, Л.І. Лушпай А.І. Аверянова, О.М. Вознюк, А. Пікас, І.І. Дорожко, В. Іванова, Ф.В. Бассіна, Р. Барон, Д. Річардсон С. Фрейд, А. Басом, Д. Олвеус, А. Дарком та ін.

Аналізуючи роботи вище зазначених авторів можна прийти до висновків, що булінг має ряд відмінних рис: цькування завжди відбувається спеціально; травлять жертву постійно, протягом великої кількості часу; булінг завжди асоціюється з девіантною та антипозитивною поведінкою поведінкою. Слід зробити акцент на ролях, що можуть виявлятися в булінг-системі. Основними учасниками є кривдники, які ініціюють булінг і першими нападають на жертву. Потім до них приєднуються діти, які підтримують однолітків кривдника - лідерів - і переймають естафету дітей кривдника у цькуванні пригноблених. До структури булінгу також мають бути залучені діти жертв, яких пригнічують у групі.

Прийнято розрізняти поняття "агресія"(це дія) і "агресивність" (це властивість особистості, яке проявляється як мірило готовності до агресивної поведінки). Здебільшого причини поділяють на три основні групи: Педагогічні (мікроклімат класу, становлення педагога); Психологічні (особистість агресора, особистість жертви); Соціальні причини та сімейні (заохочення агресивної поведінки, недолік батьківської уваги). Серед психологічних детермінант виникнення агресії є вплив відповідних провокаційних об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких необхідно виділити: індивідуально-психологічні, психофізіологічні, психофізичні, психолого педагогічні та соціально-психологічні.

Також було проаналізовано наявність булінгу та агресії серед дітей в шкільному навчальному закладі в анонімному форматі.

Для дослідження наявності булінгу та агресії серед підлітків було використано три методики. Розпочали дослідження з виявлення булінг структури у групі підлітків, використовували методику для виявлення «Булінг структури» за авторством Є.Г.Норкіної(адаптації К.О. Гордієнко). Також для виявлення схильності до проявів агресивної поведінки використовували Тест агресивності (опитувальник Л.М. Почебут), що розроблений на основі опитувальника Басса-Дарки, він дозволяє диференціювати види агресивної поведінки за 5 шкалами: вербальна, фізична, предметна, емоційна агресія, а також самоагресія. Додатково було обрано методику за авторством К. Томаса «визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», адаптований Н. В. Гришиною. Обрані методики мали на меті дати змогу краще зрозуміти булінг структуру середовища, проаналізувати види агресії серед членів середовища і від якої агресії страждають члени групи та зрозуміти яку поведінку обирають діти у конфліктних ситуаціях для уникнення і вирішення булінгу, а також краще зрозуміти ситуацію у колективі та створити відповідні рекомендації щодо подолання булінгу.

За результатами дослідження ми побачили, що у середовищі класу наявний булінг та агресивна поведінка серед дітей. Також було встановлено, що діти намагаються обирати певні моделі поведінки з ціллю уникнути шкідливого впливу булінгу та агресії.

Враховуючи результати дослідження було розроблено психологічні стратегії щодо подолання та попередження булінгу та проявів агресії у дитячому середовищі в умовах війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Bullying and symptoms among school-aged children: international comparative cross sectional study in 28 countries / P Due, B. Holstein, J Lynch and others // *European Journal of Public Health.*– 2005.– vol.15 №2.– p. 128-132.
2. *Bullying in Schools / Problem-Oriented Guides for Police. Problem-Specific Guides Series.*– №12.
3. Quiroz H. *Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Bullying Fact Sheet Series.* – National School Safety Center, 2006.
4. Quiroz H. *Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Discussion Activities for School Communities.* – National School Safety Center, 2006.
5. Алексеєнко Т. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу. *Управління освітою.* 2019. № 4. С. 46-53.
6. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. К. : ТОВ «Агенство «Україна», 2019. 132 с.
7. Барліт А.Ю., Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти.* 2012. № 2. С. 44–46.
8. Войцях Т.В. *Запобігання дитячій жорстокості.* К.: Ред. загальнопед. газет, 2013. 120 с.
9. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації // *Вісник НУ «Національна академія України ім. Ярослава Мудрого» Серія «Соціологія».* 2016. Том 3 №30 .
10. Воронцова Е. *Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. Все для студента.* 2017.
11. Вус Д. С. Проблема агресії у психології: теоретичний аналіз: IX міжнародная научная конференция «Научные исследования: парадигма инновационного развития», 31 мая 2021.

12. Галян О. І., Галян І. М. Агресивність як особистісний чинник діяльності вчителя. Психологія : зб. наук. пр. 2015. Вип. 9, Ч. 2. С. 222– 227.
13. Геворгян К. А. Психологічні чинники агресивної поведінки у сучасних підлітків // дипломна робота. Київ. 2021.
14. Гнатко І. О. Особливості проявів агресивної поведінки підлітків та осіб юнацького віку: кваліфікаційна робота. – Херсон, 2020.
15. Григор'єва О. В. Агресія, насильство, жорстокість // Юридична наука. 2015. № 10. 185-192 с.
16. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
17. Деркач Л. М., Горач Л. В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: Міжнародний науковий вісник: Ужгород, 2018. С. 67-78.
18. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 03 лютого 2020 р. за № 111/34394.
19. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. К.: ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.
20. Єфремова Г. Причини та наслідки шкільного булінгу. Педагогічна майстерня. 2018. № 1. С. 37–42.
21. Зубань Г.О. Феномен агресії як засіб ідентифікації людини в сучасному просторі // Культура народів Причорномор'я . 2011. № 216. 121-124 с.
22. Калуга-Семенкова Л. Протидія булінгу в дитячому середовищі : маркери орієнтири з підготовки та проведення засідання педагогічної ради Виховна робота в школі. 2019. № 5(647), травень. С. 26-40.

23. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. 50-54 с.
24. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.
25. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. Психологічні науки. 2013. Т. 2, Вип. 10. 211-216 с.
26. Павелків В. Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці // Психологія: реальність і перспективи. 2013. Вип. 2. 139-143 с.
27. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі: підручник. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія». 2009. 250 с.
28. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. – Кривий Ріг, 2014 – 312 с.
29. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти прояву агресії: наук.-практ. журнал Наука і освіта №1-2, 2005. 38 – 41с.

